

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه یزد

دانشکده زبان و ادبیات

گروه زبان و ادبیات عربی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی

بررسی سفرهای خیالی در قصیده «ثورة فی الجحیم» جمیل صدقی الزهاوی

استاد راهنما:

دکتر محمد مهدی سمتی

استاد مشاور:

دکتر رضا افخمی عقدا

پژوهش و نگارش:

مژگان توکلی

اسفندماه ۱۳۹۲

کلیدی حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه/رساله متعلق به دانشگاه یزد است و هرگونه استفاده از نتایج علمی و عملی از این پایان‌نامه/رساله برای تولید دانش فنی، ثبت اختراع، ثبت اثر بدیع هنری، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه و اقتباس و ارائه مقاله در سمینارها و مجلات علمی از این پایان‌نامه/رساله منوط به موافقت کتبی دانشگاه یزد است.

تقدیم به پدر و مادر عزیزم

خدای راسبی ساکرم که از روی کرم پدر و مادری فداکار نصیبم ساخته تا در سایه
درخت پر بار وجودشان بیایم و از ریشه آنها شاخ و برگ کسرم و از سایه وجودشان
در راه کسب علم و دانش تلاش نمایم .

والدینی که بودنشان تاج افتخاری است بر سرم و نشان دلیلی است بر بودنم چرا
که این دو وجود پس از پروردگاریه هستی ام بوده اند و دستم را گرفتند و راه رفتن
را در این وادی زندگی پر از فراز و نشیب آموختند.

آموزگارانی که برایم زندگی؛ بودن و انسان بودن را معنا کردند
حال این برگ سبزی است تحفه درویش تقدیم آنان....

به پاس تعبیر عظیم و انسانی شان از کلمه ایثار و از خودگذشتگان

به پاس عاطفه سرشار و گرمای امید بخش وجودشان که در این سردترین روزگار ان بهترین پشتیبان است

به پاس قلب های بزرگشان که فریاد رس است و سرگردانی و ترس در پناهشان به شجاعت می گراید

و به پاس محبت های بی دریغشان که هرگز فروکش نمی کند.

این مجموعه را به پدر و مادر عزیزم تقدیم می کنم .

پروردگار تورا شکر می‌کنم

برای تمام نعماتی که اسال به من ارزانی داشتی

برای تمام روزهای افتابی و برای تمام روزهای سنگین ابری و بارانی.

برای غروبهای آرام و شبهای تاریک و طولانی

تورا شکر می‌گویم برای سلامتی و بیماری

برای غمها و شادیهایی که اسال به من عطا کردی.

خدایا شکر است برای تمام لبخندهای محبت‌بار، دستان یاری‌رسان، برای همه ان عشق و محبت و چیزهای سنگین

انگیزی که دریافت کردم

خدایا شکر است هزار مرتبه شکر...:

جناب آقایان دکتر محمد مهدی سمی و دکتر رضا افخمی عدا استید را بنما و مشاورم:

(شماره‌شنایی، بخش تاریکی جان، هستی و ظلمت اندیشه را نور می‌بخشید. چگونه پاس گویم مهربانی و لطف شما را که سرشار

از عشق و یقین است. چگونه پاس گویم تاثیر علم آموزی شما را که چراغ روشن هدایت را بر کلبه‌ی محقر وجودم

. فروزان ساخته است. آری در مقابل این همه عظمت و سگوه شامانه توان پاس است و نه کلام و صف.

چکیده:

سفر خیالی در شعر عربی نمونه‌ای است که برخی از جوانب و دیدگاه‌های فکری و هنری مرتبط با واقعیت‌های عربی را که در نهضت فرهنگ عربی معاصر حائز اهمیت بوده‌اند، به تصویر می‌کشد. انسان از زمان خلقت با بهره جستن از این سفرها و با به کارگیری آن به عنوان فنی ادبی توانسته است احساسات و تصاویر زندگی خویش را ترسیم نماید. جمیل صدقی الزهاوی یکی از شاعران بلند آوازه‌ی ادبیات معاصر عراق، با قصیده بلند «ثورة فی الجحیم» در زمینه حماسه و ادبیات مقاومت و به تبع آن، سفرخیالی گام نهاد. این اثر متشکل از ۴۳۵ بیت می‌باشد که شاعر آن را بر وزن و قافیه یکسانی سروده است. زهاوی موضوع این حماسه را از کتاب‌های دینی، در مورد اوصاف بهشت و جهنم و از کمدی الهه دانتته و رساله الغفران، روایات و همچنین وضعیت اجتماعی که شرق عربی در آن به سر می‌برد، الهام می‌گیرد. حماسه «ثورة فی الجحیم» در برگزیده‌ی اندیشه‌ی حاکم زمانه زهاوی در مورد دنیا و آخرت، اعتقادات و باورها است. شاعر تلاش نموده تا این مسائل را مورد کنکاش قرار دهد و آسیب شناسی نماید.

این پژوهش که به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است به دنبال تحلیل و بررسی هرچه بیشتر سفرهای خیالی در ادبیات عرب و سبک ادبی قصیده‌ی ثورة فی الجحیم و تأثیر تأثرات آن است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که واقعیت‌های تلخ اجتماعی باعث پناه آوردن شاعر به درون خویش شده و جوهره وجودی خود را نمایان می‌سازد. وی همچنین برای بیان تصویرهای جامعه و رسوا ساختن مفاسد آن به جهان دیگر سفر می‌کند. در واقع شاعر تمام مسائل و اموری که باعث ترس، تعصب، خرافه-گویی، فساد و بیماری‌های اجتماعی می‌شود را به صورت رمزگونه در فضای آن جهان به تصویر می‌کشد و منظور وی جامعه‌ی خویش است.

کلمات کلیدی: جمیل صدقی الزهاوی، ثورة فی الجحیم، سفر خیالی

الملخص

تمثل الرحلات الخيالية في الشعر العربي لتسلط الضوء من خلالها على بعض الجوانب الفكرية و الفنية التي ارتبطت بالواقع العربي، و يدور الشعر الريادي في مشروع النهضة الثقافية العربية المعاصرة. عرفها الإنسان مذ خلقه الله و استخلفه في الأرض، و جعل منها فيما بعد فناً أدبياً رفيعاً يحمله أحاسيسه و يرسم فيه صور حياته. يعد جميل صدقي الزهاوي من أشهر الشعراء في الادب المعاصر في العراق. تعدّ قصيدته «ثورة في المحيم» من أطول قصائد في الملحمة و أدب المقاومة التي بلغ عدد أبياتها ٤٣٥ بيت و نظمت على وزن واحد و قافية واحدة. إقتبس الزهاوي موضوع هذه القصيدة من اثر كميديا، رسالة الغفران، الروايات و الاوضاع الاجتماعية و ... في المجتمع العربي.

تكشف هذه الدراسة أبرز الدوافع الوجدانية و الاجتماعية و الفنية لكتابة هذه الرحلة الخيالية و تشير اظهار إلى أن الجوانب الاجتماعية المتردية سبب لجوء الشاعر إلى نفسه و اظهار جوهره الوجودي إضافة الى ذلك إنّه يسافر إلى العالم الآخر لبيان تصوير المجتمع و كشف مفاسدها. قد بينت الدراسة أهمية الرحلة الخيالية في الادب العربي بحيث تعدّ وسيلة غير مباشرة (على سبيل الرمز) للتعبير عن الفكرة و أغراضه الفنية و الأدبية.

الكلمات الرئيسية: جميل صدقي الزهاوي، ثورة في المحيم، الرحلة الخيالية.

فهرست مطالب

عنوان صفحه

.....و.....	مقدمه
.....۱.....	فصل اوّل مبادی تحقیق
.....۲.....	۱-۱- تعریف موضوع
.....۳.....	۱-۲- سابقه تحقیق:
.....۵.....	۱-۳- کلمات کلیدی:
.....۵.....	۱-۴- سوّالات پژوهشی
.....۶.....	۱-۵- روش تحقیق
.....۷.....	فصل دوّم زندگی و آثار جمیل صدقی الزّهاوی
.....۸.....	۲-۱- اوضاع سیاسی و اجتماعی عراق
.....۱۰.....	۲-۲- زندگینامه
.....۱۱.....	۲-۲-۱- شخصیت زهاوی
.....۱۲.....	۲-۲-۲- زهاوی و محافل ادبی
.....۱۲.....	۲-۲-۳- زهاوی و دیگر زبانها
.....۱۳.....	۲-۲-۴- فعالیتها و سفرهای علمی و ادبی
.....۱۷.....	۲-۲-۵- زهاوی در نگاه دیگران
.....۱۷.....	۲-۲-۶- زهاوی فیلسوف عراق
.....۱۸.....	۲-۲-۷- زهاوی سردمدار شعرای عراق
.....۱۹.....	۲-۳- آثار زهاوی
.....۲۱.....	۲-۳-۱- دیدگاههای شعری جمیل صدقی الزّهاوی
.....۲۳.....	۲-۳-۲- خصوصیات کلی اشعار زهاوی
.....۲۵.....	فصل سوّم سفرهای خیالی در جهان عرب
.....۲۵.....	بخش اول: انواع سفرهای خیالی
.....۲۵.....	بخش دوم: اشکال سفرهای خیالی در جهان عرب

.....۲.۶.....	۱-۳-بخش اول: انواع سفرهای خیالی
.....۲.۶.....	۱-۱-۳- سفرهای خیالی در اسطورهها
.....۳.۱.....	۲-۱-۳- سفرهای خیالی در حماسه
.....۳.۶.....	۳-۱-۳- مهمترین سفرهای خیالی در ادبیات عرب
.....۳.۶.....	۱-۳-۱-۳- مقامهی ابلیسیه
.....۳.۷.....	۱-۳-۲-۳- التوابع و الزوابع
.....۳.۷.....	۱-۳-۳-۳- رسالة الغفران
.....۳.۸.....	۳-۱-۴- مهمترین سفر خیالی در غرب
.....۳.۸.....	۱-۴-۱-۳- کمدی الهه
.....۳.۸.....	۳-۲- بخش دوم: اشکال سفرهای خیالی در جهان عرب
.....۳.۸.....	۳-۱-۲-۳- سفر به جهان جن و شهرهای سحرانگیز
.....۳.۹.....	۳-۱-۲-۳- عبقر
.....۳.۹.....	۳-۲-۱-۲-۳- فی حانة ابلیس
.....۴.۰.....	۳-۲-۱-۳- ترجمة شیطان
.....۴.۱.....	۳-۲-۲-۳- شهرهای سحرانگیز
.....۴.۱.....	۳-۲-۲-۳- علی طریق إرم
.....۴.۲.....	۳-۲-۲-۳- ارم ذات العماد
.....۴.۳.....	۳-۲-۲-۳- البعث و الرماد
.....۴.۳.....	۳-۲-۳- سفر به جهان بالا
.....۴.۴.....	۳-۲-۳-۱- گرایش به جهان افلاک و ستارگان
.....۴.۴.....	۳-۲-۳-۱- الكوميديا السماوية
.....۴.۴.....	۳-۲-۳-۲- حلم فی المريخ
.....۴.۵.....	۳-۲-۳-۲- عالم روح و ملائکه
.....۴.۵.....	۳-۲-۳-۲-۳- علی بساط الريح
.....۴.۶.....	۳-۲-۳-۲-۳- المعری يبصر

.....۶۱.....	۳-۲-۲-۴- نقد سیاسی
.....۶۲.....	۳-۲-۴- انگیزهای هنری و فکری در «ثورة فى الجحيم»
.....۶۲.....	۱-۳-۲-۴- ابتکار و نوآوری
.....۶۳.....	۲-۳-۲-۴- تقلید از قدیمیان و زنده نمودن میراث
.....۶۶.....	۳-۴- بخش دوم: ایده‌های فرهنگی در «ثورة فى الجحيم»
.....۶۶.....	۱-۳-۴- فرهنگ اسطوره ای در «ثورة فى الجحيم»
.....۶۷.....	۱-۱-۳-۴- تأثیر از اسطوره‌های عربی قدیم
.....۶۸.....	۲-۱-۳-۴- تأثیر از اسطوره‌های شرقی قدیم
.....۶۸.....	۲-۳-۴- فرهنگ دینی در «ثورة فى الجحيم»
.....۶۹.....	۱-۲-۳-۴- تأثیر قرآن کریم
.....۷۱.....	۲-۲-۳-۴- تأثیر حدیث نبوی
.....۷۱.....	۳-۲-۳-۴- تأثیر از اسراء و معراج
.....۷۳.....	۳-۳-۴- دیدگاه فلسفی در «ثورة فى الجحيم»
.....۷۳.....	۱-۳-۳-۴- تأثیر از فلسفه‌ی عرب و غرب
.....۷۷.....	۴-۳-۴- فرهنگ علمی در «ثورة فى الجحيم»
.....۷۸.....	۵-۳-۴- فرهنگ ادبی در «ثورة فى الجحيم»
.....۷۸.....	۴-۴- بخش سوم: امور اعتقادی، اجتماعی و هنری در «ثورة فى الجحيم»
.....۷۸.....	۱-۴-۴- تأمل و اندیشیدن
.....۷۹.....	۱-۱-۴-۴- مرگ و زندگی
.....۷۹.....	۲-۱-۴-۴- دین و علم
.....۸۱.....	۳-۱-۴-۴- روح و جسم
.....۸۱.....	۴-۱-۴-۴- جبر و اختیار
.....۸۲.....	۵-۱-۴-۴- خیر و شر
.....۸۳.....	۲-۴-۴- سختی و رنج
.....۸۳.....	۱-۲-۴-۴- فساد عمومی

..... ۸۴	۲-۲-۴-۴- فساد اخلاقی
..... ۸۴	۳-۴-۴- رهایی در «ثورة فی الجحیم»
..... ۸۵	۱-۳-۴-۴- شعر و دوست داشتن و هنر
..... ۸۵	۴-۴-۴- دیدگاه درونی و گرایش انسانی در «ثورة فی الجحیم»
..... ۸۷	۵-۴- بخش چهارم: ساختار فنی در «ثورة فی الجحیم»
..... ۸۷	۱-۵-۴- آغاز حماسه
..... ۸۸	۲-۵-۴- عنصر پیرنگ
..... ۸۹	۳-۵-۴- گره افکنی
..... ۹۱	۴-۵-۴- کشمکش
..... ۹۱	۱-۴-۵-۴- کشمکش داخلی (ساکن و غیرظاهر)
..... ۹۲	۲-۴-۵-۴- کشمکش جسمانی
..... ۹۲	۵-۵-۴- عنصر زمان
..... ۹۳	۶-۵-۴- عنصر مکان
..... ۹۴	۷-۵-۴- عنصر شخصیت
..... ۹۵	۱-۷-۵-۴- شخصیت اصلی
..... ۹۵	۲-۷-۵-۴- شخصیت پویا
..... ۹۵	۳-۷-۵-۴- شخصیت نوعی یا تیپ
..... ۹۷	۴-۷-۵-۴- شخصیت نمادین
..... ۹۷	۵-۷-۵-۴- شخصیت همجانبه
..... ۹۸	۶-۷-۵-۴- قهرمان
..... ۹۸	۷-۵-۴- شخصیت متضاد
..... ۹۹	۸-۵-۴- عنصر گفتگو
..... ۱:۱	۹-۵-۴- پایان حماسه
..... ۱:۲	نتیجه:
..... ۱:۴	ملخص البحث

سفر خیالی در شعر عربی فنی ادبی است که برخی از جوانب و دیدگاه‌های فکری و هنری مرتبط با واقعیت‌های جهان عربی را که در فرهنگ عربی معاصر حائز اهمیت بوده‌اند، به تصویر می‌کشد. انسان از زمان خلقت با بهره جستن از این سفرها و با به کارگیری آن به عنوان فنی ادبی توانسته است احساسات و تصاویر زندگی خویش را ترسیم نماید.

جمیل صدقی زهاوی یکی از شاعران بنام در ادبیات معاصر عراق به‌شمار می‌رود. وی در تاریخ ۱۸ خزیران (تیر) در سال ۱۸۶۳ میلادی در شهر بغداد از پدر و مادر کرد تبار متولد گردید. الزهاوی جز فرهنگ دینی کلاسیک چیزی تحصیل نکرده بود، از راه مطالعه کتابهایی که به عربی و ترکی ترجمه شده بود گرایش به افکار علمی و آزاد پیدا کرد. در زمینه آموزش و پرورش، روزنامه نگاری و امور حقوقی نیز مقامات متعددی را عهده دار شد. به سبب آزادی فکری و پیشگامیش در اقدامات مترقیانه نظیر آزادی زنان، زندگی پریشانی داشت و موجب سوءظن حکومت عثمانی و خشم مردم نسبت به او گردید. زهاوی در مجلس سنای عراق از سال ۱۹۲۵ تا ۱۹۲۹ عضویت داشت. وی در همه موضوعات قلم فرسایی کرده است، از مسائل دینی گرفته تا قانون جاذبه عمومی. در شعرش به ابراز اندیشه‌های انتزاعی و حقایق علمی می‌کوشید.

بخش اعظم اشعار او در موضوعاتی از قبیل: وطن، اجتماع، سیاست، توصیف، دعوت به آزادی، فلسفه، علم و حماسه است. سرانجام در سال (۱۹۳۶م) جان به جان آفرین تسلیم کرد. تشییع جنازه‌ی او با حضور وزراء، دولت‌مردان، شاعران و ادیبان صورت گرفت و در آرامگاه خیزران واقع در محله اعظمیه بغداد مدفون شد. قصیده‌ی بلند «ثورة فی الجحیم» از مشهورترین اشعار وی در زمینه حماسه و ادبیات مقاومت بوده و متشکل از ۴۳۵ بیت می‌باشد که شاعر آن را بر وزن و قافیه یکسانی سروده و در سال ۱۹۲۹ میلادی منتشر کرده است. وی در این قصیده «رسالة الغفران» را به عنوان یکی از منابع الهام بخش خویش در سرودن سفر خیالی قرار داد و همچون معری دنیای پس از مرگ را به عنوان مکانی برای آفرینش سفر خود برگزید. او به گونه‌ای خاص، اسطوره مرگ و زندگی را مورد توجه خویش قرار داد، اسطوره-

ای که آشنای ذهن مردمان بت پرست در مراحل مختلف تاریخی بوده و بیشتر ادیان آسمانی چون یهود، مسیحیت و اسلام به نوعی خاص به آن پرداخته اند. زهاوی توصیفگر ماهری است. او سروده‌اش را با دو فرشته‌ی «نکیر» و «منکر» که دارای چهره‌ای عبوس و خشمگین هستند آغاز می‌کند. آنها پس از ورود به قبر شاعر، او را از خواب بیدار نموده و در مورد مسائل دینی او را مورد بازخواست قرار می‌دهند. آن دو فرشته تا حدی زیاده روی می‌کنند که شاعر از ترس به حقیقت اعتقاد خویش که شک و تردید در مورد اصول و فروع دین است اعتراف می‌نماید. او همچنین در این اثر از پل صراط صحبت می‌کند در حالی که آن را انکار می‌کند با این توجیه که خداوند آنچه را که عقل نمی‌پذیرد بر سر راه ما قرار نمی‌دهد. او قدرت خداوند را که بر هر چیزی توانا است و می‌تواند عقل و زندگی را از انسان بگیرد، نادیده می‌شمارد.

پژوهش‌ها حاکی از آنست که تاکنون، فعالیتی در راستای سبک ادبی این قصیده و تأثیر و تأثرات این اثر به صورت گسترده و مفصل صورت نگرفته و هم‌چنان، ناگفته‌هایی در این زمینه به چشم می‌خورد؛ از این‌رو نگارنده این مجال را غنیمت شمرده و پژوهش حاضر را در جهت بررسی و تحلیل این سفرخیالی در ۴ فصل به شرح زیر تنظیم نموده است:

فصل نخست، به مقدمات و کلیات تحقیق پرداخته و به مسأله اصلی تحقیق، سؤال‌ها و فرضیه‌ها، پیشینه‌ی تحقیق و در نهایت روش و شیوه‌ی به کار گرفته شده در این رساله، اختصاص دارد.

فصل دوم جهت آشنایی بیشتر مخاطب به شرحی از اندیشه‌ها به همراه زندگی و آثار الزهاوی (۱۸۶۳م) پرداخته شده است.

فصل سوم این پژوهش که از دو بخش اصلی تشکیل شده است: بخش اول به معرفی سفرهای خیالی که در واقع در سه حیطه اسطوره (سومریان و بابلیان و دیگر کشورها)؛ حماسه‌های ادبی که شامل (گیل گمش وادیسه و الانیاده)؛ و در ادب عربی و اروپای قدیم می‌باشد. بخش دوم این فصل به بیان مهمترین اشکال سفرهای خیالی از جمله: سفر به جهان جن و شهرهای سحرانگیز، جهان بالا و عالم مرگ وبرزخ به همراه شاهد مثال اختصاص داده شده است.

فصل چهارم این پژوهش به چهار بخش تقسیم می‌گردد: بخش اول شامل تأثیر برجسته-ترین هدف‌های درونی، اجتماعی و فنی در «ثورة فی الجحیم» بر اندیشه و افکار جمیل صدقی الزهاوی می‌باشد. از جمله این اهداف می‌توان به مواردی چون آزادی اندیشه، تردید و نگرانی، انقلاب و شورش، رغبت و تمایل در به تصویر کشیدن برخی از جنبه‌های اجتماعی و محکوم کردن استعمار، نقد سیاسی جامعه و تمایل در تجدید و تقلید از میراث عربی و انسانی قدیم اشاره نمود.

بخش دوم به بررسی روابط بین سفر خیالی و فرهنگ‌های مختلف از جمله: فرهنگ اسطوره‌ای، دینی، فلسفه عربی و غرب و لغوی، ادبی و علمی پرداخته است.

بخش سوم به بررسی جایگاه افکار شاعر نسبت به جامعه در چهار محور می‌پردازد. محور اول شامل: اندیشیدن به مرگ، زندگی، روح، جسم، علم، دین، جبر، اختیار، خیر و شر است. محور دوم: سختی و خشونت نسبت به فساد اجتماعی و اخلاقی و محکوم کردن جنایات ناشی از شهوت‌ها و ظلم سیاسی و اجتماعی است. در محور سوم شاعر، شعر، فن، خیال و هنر را وسیله‌ای برای رهایی خود و جامعه می‌داند. محور آخر که به بیان درگیری‌های انسانی همچون ساختن شهرهای ایده‌آل و بنیان نهادن قوانین انسانی اشاره دارد.

بخش آخر این پژوهش به بررسی ساختار فنی این سفر از جمله: آغاز، پایان، گره، درگیری، عناصر مکان و زمان، شخصیت و گفت‌وگو می‌پردازد.

فصل اوّل
مبادی تحقیق

۱-۱- تعریف موضوع

سفر خیالی در واقع همان انتقال وهمیاتی است که ادیب از طریق رؤیا یا خیال به جهانی دور از جهان واقعی می‌پردازد تا در این جهان دردها و خیالاتش را که در دنیای واقعی محقق نگردیده است مطرح نماید.

پیشینه‌ی سفرهای خیالی در ادبیات عربی به قرن ۴ هجری باز می‌گردد و کسانی همچون بدیع الزمان همدانی در «مقامه ابلیسیه» (۳۵۸-۳۹۸ ق) به آن پرداخته که ابوالفتح اسکندری قهرمان مقامه و راوی آن، عیسی بن هشام است. هدف بدیع الزمان از بیان این داستان بیان موضوعات لغوی و ادبی است.

ابن شهید اندلسی (۳۸۲ - ۴۲۶ ق) در توابع^۱ و زوابع^۲ به طرح مشکلات ادبی و عقلی در قالب قصه می‌پردازد. ابوالعلاء معری در «رساله الغفران» (۱۲۶۵ - ۱۳۳۱ ق) مسائل ادب، لغت، تاریخ و دین را با طنز خاص خود نقد می‌کند که به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود؛ بخش اول سفر به بهشت و جهنم و بخش دوم پاسخ به رساله‌ی «ابن قارح» است در روند صعودی آن در ادبیات عرب تأثیر بسزایی داشتند و عمده‌ترین مضامین آثار آنان آمیخته‌ای از قصه، وصف، نقد، علم، فلسفه، تاریخ و دین می‌باشد.

جمیل صدقی الزهاوی که به عنوان شاعری عالم مطرح است در شهر بغداد متولد گردید و قصاید تعلیمی زیادی از وی به جا مانده و در باب شعر حماسی نیز با قصیده «ثورة في الجحيم» معروف است. این قصیده از طولانی‌ترین قصایدش می‌باشد که در بحر خفیف سروده و شامل ۳۰ قسمت است و این حماسه شرح سفرهای بعد از مرگ شاعر است که در عالم برزخ صورت گرفته که ۴۳۵ بیت داشته و در سال ۱۹۲۹م منتشر شده، برگرفته از کتاب‌های دینی و «کمدی الهه» اثر معروف دانته و «رساله الغفران» از ابوالعلاء المعری می‌باشد و جنگ میان ملائکه و شیاطین را در جهنم که بر اثر انقلابی رخ داده به تصویر می‌کشد. الفاظ و واژگان وی پیچیده

^۱ - جمع تابع و تابعة، به معنای جنی و جنیة. (زکی، ۱۹۳۴، ۲۵۸۲۶۱)

^۲ - جمع زوبعة نام شیطانی است که رئیس جنیان است. (همان، ۲۵۸۲۶۱)

نیست، قصیده‌اش لبریز از حکمت همراه با سادگی و شیوایی کلمات بوده و دارای وزن و موسیقی دلنشینی می‌باشد.

هدف نهایی از این پژوهش بیان سفرهای خیالی در اسطوره، حماسه و ادب عربی و غربی و همچنین شکل‌های سفرهای خیالی که شامل سفر به جهان جن و شهرهای سحرانگیز، به جهان علوی، و به جهان مرگ و آخرت و بویژه اینک «ثورة في الجحيم» جز کدام بخش از این شکل-ها به شمار می‌آید. همچنین بیان زندگی فردی و اجتماعی جمیل صدقی الزهاوی و تأثیر کتاب-های دینی و آیات قرآنی و دیگر کتاب‌ها بر «ثورة في الجحيم» می‌باشد.

این پژوهش می‌تواند یاریگر پژوهشگران و دانشجویان علاقمند به ادبیات فارسی و عربی باشد و از لحاظ نوع نقد سفرهای خیالی و اسطوره‌ای برای آنها مفید واقع شود.

۱-۲- سابقه تحقیق:

پیشینه‌ی سفرهای خیالی در ادبیات عربی به قرن ۴ هجری باز می‌گردد که شاهد پیدایش آثاری همچون «مقامه ابلیسیه» نوشته بدیع الزمان همدانی (۳۵۸-۳۹۸ ق)، «توابع و زوابع» اثر ابن شهید اندلسی (۳۸۲-۴۲۶ ق) و «رساله الغفران» شاهکار ماندگار ابوالعلاء معری (۳۶۳-۴۴۹ ق) هستیم. این آثار ادبی در دوره معاصر مورد توجه و استقبال شاعران عربی قرار گرفته است و با بهره‌گیری و تأثیرپذیری از آنها، به خلق سفرهای خیالی پرداخته و شرح ماجراهای سفر خویش را در قصایدی عرضه نموده‌اند.

نویسندگان در برخی از سفرهای خیالی به جهان مرگ و برزخ روی آورده‌اند که وظیفه این مسئولیت بر عهده روح‌های خسته‌ایی است که امید رهایی از این جهان ترسناک را دارند و جهان آخرت که مقصود از آن تصاویر خیالی برای قیامت است، اما این دید با افکار شاعر و جایگاه او در جامعه، زندگی و انسان تغییر می‌کند.

دنیای پس از مرگ نیز مکانی برای به وقوع پیوستن حوادث سفر خیالی جمیل صدقی الزهاوی است که در آنجا ضمن دیدار با برخی از شاعران، فلاسفه و دانشمندان به بیان دیدگاه-های خویش درباره دین، سیاست و جامعه می‌پردازند.

علاوه بر موارد ذکر شده، پایان‌نامه‌ها و مقالاتی در زمینه سفرهای خیالی، زهاوی و سبک ادبی وی به رشته تحریر درآمده است که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: مقاله «تأملی در ادبیات حماسی عرب در عصر حاضر» از زهرا رفیعی‌راد (۱۳۷۹، صص ۳۹۷-۴۱۶)، پایان‌نامه «جمیل صدقی الزهاوی و جایگاه او در شعر معاصر عربی» نوشته صبری جلیلیان (۱۳۸۱ش)، پایان‌نامه «گفتمان شعری قصیده (ثورة في الجحيم) جمیل صدقی الزهاوی» نوشته فاطمه علی‌نژاد (۱۳۸۵ش)، «جمیل صدقی الزهاوی (افکار و عقائده فی دیوانه) از ستاره مشایخی (۱۳۸۵ش)، «مضامین اجتماعی در دیوان جمیل صدقی الزهاوی» از فؤاد جمیلی (۱۳۸۶ش) «زن در شعر جمیل صدقی الزهاوی» نیز عنوان مقاله‌ای است که آمنه جهانگیر اصفهانی و زهرا جهانگیر اصفهانی (۱۳۸۶، صص ۱۵۲-۱۷۲) آن را به موضوع زن در شعر زهاوی اختصاص داده‌اند. پایان‌نامه «سفرهای خیالی در شعر معاصر عربی» نوشته محسن سیفی (۱۳۸۷ش) و مقاله «مقایسه نگاه ارداویراف‌نامه و رساله الغفران در دنیای پس از مرگ» نوشته گرد آفرین محمدی و جلیل نظری (۱۳۸۸، صص ۱۹۵-۲۱۱)، به نوعی به تحقیق در زمینه سفرهای خیالی پرداخته‌اند.

«زهاوی در آینه سبک ادبی داروگ» از عباس یداللهی (۱۳۸۸، صص ۶۵-۸۰)، «جمیل صدقی زهاوی و زبان و ادبیات فارسی» نوشته ناصر محسنی‌نیا (۱۳۸۹، صص ۲۳-۴۴)، «میهن دوستی در شعر ملک الشعراء بهار و جمیل صدقی الزهای» از شهلا زمانی و علی عزیزی (۱۳۹۰، صص ۱۳۱-۱۵۸) و «مقایسه ادبیات کارگری در اشعار فرخی یزدی و جمیل صدقی زهاوی» نوشته عنایت الله شریف پور و محمد حسن باقری (۱۳۹۰، صص ۶۱-۸۳) از جمله مقالاتی است که موضوع آنها به زهاوی و شعرش اختصاص دارد.

مقاله «نقد التناص القرآنی فی قصیده (ثورة في الجحيم) لجمیل صدقی الزهاوی» نوشته جهانگیر امیری (۱۳۹۰، ۱۰۴-۱۲۸) که به بررسی قصیده «ثورة في الجحيم» زهاوی اختصاص یافته است.

«بررسی و مقایسه مضامین اجتماعی دو شاعر ایرانی و عراقی: ملک الشعراء بهار و جمیل صدقی الزهاوی» نوشته هدیه قاسمی فرد (۱۳۸۹ش)، «بازتاب علم و دین در شعر جمیل

صدقی الزهاوی و معروف الرصافی» از ابراهیم ناطق تجرق (۱۳۸۹ش) و «المضامین السیاسیة فی شعر جمیل صدقی الزهاوی و ابوالقاسم لاهوتی» نوشته ثریا رحیمی (۱۳۹۰ش) عنوان پایان-نامه‌هایی است که هرکدام به نحوی سبک ادبی زهاوی را مورد مطالعه قرار داده‌اند.

از جمله کتاب‌هایی که به بررسی انواع سفرهای خیالی در شعر عربی جدید و همچنین کتاب‌هایی که حاوی اطلاعاتی از زندگی، آثار، عقاید جمیل صدقی الزهاوی است و حتی برخی از اشعار وی را شامل می‌شوند عبارتند از:

«المجمل ممّا أری» (۱۹۳۶-۱۸۶۳م)، «اللباب هو المختار ممّا قرضه جمیل صدقی الزهاوی من الشعر فی ادوار حیلہ» (۱۹۳۶-۱۸۶۳م)، «الثمالة» (۱۹۳۶-۱۸۶۳م) و «دیوان النهضة» (۱۹۸۳م) از جمیل صدقی الزهاوی، «الزهاوی الشاعر الفیلسوف و الکاتب المفکر» (۱۹۷۶م) اثر عبد الرزاق هلالی، «بررسی انواع سفرهای خیالی در شعر عربی جدید» (۱۹۹۹م) از محمد صالح سلیمان، «تخیل» (۱۳۷۹ش) نوشته ال برت ار و «المرأة و الدفاع عنها فی شعر جمیل صدقی الزهاوی» (۱۳۸۴ش) اثر سعاد صلواتی و «داستان‌های عامه پسند» (۱۳۸۸ش) نوشته جان استوری.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود تاکنون هیچ کتاب یا پایان‌نامه‌ای به تحلیل سفرهای خیالی در قصیده «ثورة فی الجحیم» جمیل صدقی الزهاوی نپرداخته است.

۱-۳- کلمات کلیدی:

فارسی: جمیل صدقی الزهاوی، ثورة فی الجحیم، سفر خیالی

انگلیسی: Jamil Sedghi Alzahavi, Sourah Fe Aljahim, Fantastic Journeys

۱-۴- سؤالات پژوهشی

- ۱- سفرهای خیالی در ادبیات عرب از چه جایگاهی برخوردار است؟
- ۲- جمیل صدقی الزهاوی در قصیده «ثورة فی الجحیم» از چه آثاری تأثیر پذیرفته است؟
- ۳- سبک ادبی قصیده «ثورة فی الجحیم» الزهاوی چگونه است؟